

بررسی وضعیت دین‌داری در بین دانشجویان

* علیرضا شجاعی‌زند

** سارا شریعتی‌مزینانی

*** رامین حبیب‌زاده خطبه‌سرا

E-mail: Shojaeez@Modares.ac.ir

E-mail: Salarsara@hotmail.com

E-mail: Raminhabibzadeh@yahoo.com

چکیده:

بررسی وضعیت دین‌داری در بین دانشجویان عنوان مقاله‌ی حاضر است. مدل مورد استفاده برای بررسی وضعیت دین‌داری، مدل پیشنهادی آقای شجاعی‌زند می‌باشد. روش تحقیق، پیمایش و ابزار جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه است. جمعیت آماری ۲۵۰۹۲ نفر که حجم نمونه با فرمول نمونه‌گیری کوکران ۴۰۰ نفر برآورد شده و پرسشنامه‌ها با روش نمونه‌گیری طبقه‌بندی متناسب با حجم بین دانشجویان توزیع گردید. نتایج به دست آمده، نشانگر این است که میزان پای‌بندی دانشجویان به ابعاد مختلف دین‌داری از پراکندگی قابل توجهی برخوردار است؛ به طوری که پاسخگویان در ابعاد اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی، بیشترین نمره و در عبادت جمعی، عبادت فردی و دانش دینی کمترین نمره را اخذ کردند. همچنین دین‌داری دانشجویان با ترکیب همه‌ی ابعاد و متغیرها، بیشتر به سمت متوسط میل می‌کند، به طوری که دین‌داری ۴۵/۲۵ درصد از آن‌ها متوسط، ۴۱/۵ درصد کم و ۱۳/۲۵ درصد زیاد می‌باشد. در ضمن سه نوع دین‌داری مبتنی بر شریعت، اجتماعی و باطنی با نسبت‌های ۳۳/۷۷، ۲۸/۳۲ و ۲۷/۹۱ در بین دانشجویان وجود دارد.

کلید واژه‌ها: انواع دین‌داری، ابعاد دین‌داری، دانشجویان

* استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت‌مدرس

** استادیار گروه جامعه‌شناسی دانشگاه تهران

*** کارشناس ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه تربیت‌مدرس

مقدمه

جریان پرشتاب مدرنیته در قرن بیستم، تمامی نهادهای دینی را دچار انفعال کرده بود. نهادها و متفکران دینی سعی داشتند تا آموزه‌های مذهبی‌شان را با اندیشه‌های همبسته با جهان مدرن سازگار سازند؛ اما برخلاف پیش‌بینی‌های صورت گرفته در غرب، روند عرفی‌شدن و گسترش مدرنیته نتوانست دین را از عرصه‌ی اجتماع حذف کند؛ ولی به‌علت‌های متعددی، دین‌داری متنوع شد و اشکال مختلف پیدا کرد. همین مسأله باعث شد که جامعه‌شناسان دین، به بررسی وضعیت دین‌داری بپردازند و عوامل تغییر و روند آن را مطالعه کنند.

با آن‌که دین و دین‌داری از ارکان مهم جامعه‌ی ما محسوب می‌شود و در بین افراد و ساختارها تأثیرگذار است؛ اما در سال‌های اخیر علاوه بر این‌که تغییراتی در دین‌داری افراد مشاهده می‌شود، نتایج مطالعات صورت گرفته بر روی این تغییرات نیز در یک راستا نیستند که این نتایج ناهم‌خوان، ناشی از عدم بهره‌مندی از مدل در سنجش دین‌داری و عدم استفاده از مدل بومی برای این امر است. همین نقصان باعث شد تا ما با استفاده از یک مدل بومی مناسب، به بررسی انواع و میزان دین‌داری در بین دانشجویان بپردازیم. در این تحقیق با استفاده از یک مدل پیشنهادی، سنجش دین‌داری دانشجویان دانشگاه تهران که از تنوع و اندازه‌ی قابل قبولی برخوردارند، مورد توجه قرار گرفته است تا با روش علمی، وضعیت دین‌داری دانشجویان مشخص شود.

سؤالات تحقیق

در این تحقیق چهار سؤال مطرح است:

- ۱- میزان دین‌داری دانشجویان چه قدر است؟
- ۲- آیا تفاوت در میزان دین‌داری دانشجویان را می‌توان به مثابه‌ی تنوع در دین‌داری آن‌ها پنداشت؟
- ۳- انواع دین‌داری در بین دانشجویان کدام است؟
- ۴- وزن هر نوع از دین‌داری‌ها در بین دانشجویان به چه میزان است؟

اهداف تحقیق

در این تحقیق، اهداف زیر مد نظر است:

- ۱- تلاش برای نزدیک شدن به مدل بومی سنجش دین‌داری،
- ۲- بررسی میزان دین‌داری در بین دانشجویان دانشگاه تهران،
- ۳- شناخت انواع دین‌داری و سهم هر نوع از آن‌ها در بین دانشجویان دانشگاه تهران.

ضرورت تحقیق

بررسی علمی دین و دین‌داری و تلاش برای ساختن مدل سنجش دین‌داری بومی از چند ضرورت ناشی می‌شود:

۱- دین در جامعه‌ی ما در سطوح مختلف آن نفوذ پایداری دارد و در شکل‌دهی به کنش‌های افراد مؤثر است.

۲- دین زیربنای سایر نهادها (سیاست، آموزش و پرورش و...) است و در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی برای آن‌ها به صورت مبنای عمل می‌کند.

۳- دین منشأ تحولات و دگرگونی‌های عمده (انقلاب اسلامی و...) بوده و در اکثر تحولات جامعه (جنبش مشروطه، ۱۵ خرداد ۱۳۴۲ و...) نقش مؤثری داشته است.

۴- دین و دین‌داری از فاکتورهای عمده برای دستیابی به قدرت سیاسی محسوب می‌شود. پس ضروری است این پدیده‌ی مهم که به هر نحوی در جامعه‌ی ما چه در سطح خرد (بین افراد) و چه در سطح کلان (ساختارها) نفوذ و اعتباری خاص دارد به صورت علمی مطالعه شود.

۵- دین‌داری، جلوه و مصداق دین است و برای آن‌چه که در واقعیت وجود دارد ضروری است به دین‌داری پرداخته شود.

۶- از آن‌جا که دانشجویان، گردانندگان فردای جامعه‌ی ما هستند، مطالعه‌ی روحیات و نگرش‌های آنان در عرصه‌های مختلف خصوصاً به لحاظ دین‌داری و جهت‌گیری دینی می‌تواند دورنمایی از وضعیت آتی جامعه، خصوصاً نگرش مدیران، کارشناسان و گردانندگان فردای جامعه‌ی ایران ترسیم کند، هم‌چنین تفکرات و نگرش‌های این گروه از جوانان، نمایانگر میزان موفقیت و اثرگذاری نهادهای دینی جامعه است.

۷- چون مدل ساخته شده برای سنجش دین‌داری در غرب، ملهم از آموزه‌های مسیحی و تحت تأثیر شرایط اجتماعی و تاریخی متفاوت می‌باشد؛ لذا، ضروری است مدلی منطبق با شرایط ایران و ملهم از آموزه‌های دین اسلام ارایه شود تا پژوهش از روایی و پایایی کافی برخوردار باشد.

پیشینه‌ی پژوهش در مطالعات خارجی و ایرانی

۱- مطالعات خارجی

مطالعات متعددی در حوزه‌ی جامعه‌شناسی و روان‌شناسی دین در کشورهای خارجی انجام شده است که به چند مورد از آنها اشاره می‌کنیم:

۱- «ورود به دانشگاه و تغییر نگرش» عنوان پژوهشی است که آقایان ریچارد بی. فانک^۱ و فرن کا. ویلیتس^۲ در سال ۱۹۸۷ منتشر کرده‌اند. هدف تحقیق مذکور بررسی رابطه‌ی بین ورود به دانشگاه و تغییرات گرایشی در دو حوزه‌ی خاص با نقش‌های جنسیتی - سنتی و اعتقادات مذهبی بود. نتایج کلی تحقیق نشان داد، افرادی که وارد دانشگاه می‌شوند در حوزه‌هایی چون گرایش به مذهب و نقش‌های جنسیتی - سنتی تفاوت معناداری با هم‌تایان غیردانشگاهی خود پیدا کرده‌اند.

۲- «تغییرات در اعتقادات مذهبی» عنوان پژوهشی است که آقای ج. دلبیو. پیلگیتون^۳ در سال ۱۹۷۶ انجام داده است. این بررسی در واقع مطالعه‌ای مقایسه‌ای درباره‌ی تغییرات در اعتقادات و اعمال مذهبی در دوره‌ای یازده ساله از سال ۱۹۶۱ تا ۱۹۷۲ بود. نتایج نشان داد که در سال ۱۹۶۱ نزدیک به سه‌چهارم دانشجویان دارای شکلی از اعتقادات مذهبی بوده‌اند؛ ولی این نسبت تا سال ۱۹۷۲ به نصف تقلیل یافته است. نتایج بیانگر حرکت جمعی و معناداری در جهت فاصله گرفتن دانشجویان از مذهب بوده است.

۲- مطالعات ایرانی

تحقیقاتی که به سنجش دین‌داری می‌پردازند به سه دسته قابل تقسیم هستند:

۱- تحقیقاتی که بدون آرایه‌ی مدل و فقط با استفاده از شاخص و گویه به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند

۲- تحقیقاتی که با مدل‌های غربی به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند

۳- تحقیقاتی که با طراحی مدل بومی به سنجش دین‌داری پرداخته‌اند

در بررسی هر تحقیق، پس از طرح سؤالات تحقیق، روش و ابزار مورد استفاده برای جمع‌آوری داده‌ها، جمعیت آماری و نمونه‌ی آماری، مشخص می‌کنیم که تحقیق مورد بررسی به کدام نوع از تحقیقات بالا تعلق دارد.

۱-۲- «نگرش‌ها و رفتارهای دینی نوجوانان تهرانی و دلالت‌های آن بر نظریه‌ی سکولارشدن» عنوان پژوهشی است که آقای دکتر سید حسین سراج‌زاده استاد دانشگاه تربیت معلم انجام داده است.

این تحقیق در پی پاسخگویی به این سؤال است که نگرش‌ها و رفتارهای دینی دانش‌آموزان چه گونه است؟

1- Funk, Richard B.

2- Willits, Frenk K.

3- Pilkington, G.W

روش تحقیق پیمایش و ابزار جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه است. جمعیت آماری تحقیق، دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان‌های شهر تهران می‌باشد. نمونه‌گیری به روش خوشه‌ای دو مرحله‌ای انجام شده که حجم نمونه ۳۹۱ نفر برآورد شده است. سراج‌زاده در این تحقیق برای سنجش دین‌داری از مدل گلاک و استارک استفاده می‌کند؛ ولی به اقتضای ویژگی جمعیت تحقیق (دانش‌آموزان سال سوم دبیرستان) بعد دانش دینی را مدنظر قرار نداده است. دلیل اصلی این است که آموزش دینی در ایران بخشی از آموزش اجباری در نظام تعلیم و تربیت رسمی کشور است و معمولاً میزان آگاهی‌های دینی دانش‌آموزان (صرفنظر از تعلقات مذهبی‌شان) تابعی از موفقیت تحصیلی آنان به‌شمار می‌رود. لذا، ممکن است دانش‌آموزان درس‌خوان و موفق، به‌رغم دین‌داری ضعیف، نمرات بالایی از دانش دینی به‌دست آورند و برخی دانش‌آموزان کاملاً مذهبی نیز به‌علت ضعف درسی، نمرات پایینی در اطلاعات مذهبی کسب کنند (سراج‌زاده، ۱۳۷۸: ۱۶۰) به‌همین دلیل آن را از مدل خارج کرده و دین‌داری را شامل چهار بعد اعتقادی، عاطفی (تجربی)، پی‌آمدی و مناسکی می‌داند.

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که دانش‌آموزان مورد مطالعه، دارای گرایش و علائق دینی بالایی هستند به‌طوری‌که دین‌داری ۴/۲ درصد از آن‌ها پایین، ۴۵/۸ درصد متوسط و ۵۰ درصد بالا می‌باشد. نتایج دیگر حاکی است در جامعه‌ی ایران بر خلاف کشورهای غربی، گرایش دینی طبقات پایین، قوی‌تر از طبقات بالاست و بالعکس. نتیجه‌ی دیگر به‌دست آمده، نشان می‌دهد که نمرات دین‌داری پاسخگویان در ابعاد مختلف دین‌داری متفاوت است و پاسخگویان در بعد اعتقادات بیش‌ترین نمره را اخذ کردند (سراج‌زاده، ۱۳۸۳).

تحقیق آقای سراج‌زاده جزو تحقیقاتی است که از مدل غربی برای سنجش دین‌داری استفاده کرده است.

۲-۲- «بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری سکولاریستی و بنیادگرایی در بین جوانان دانشگاه» تحقیقی است که سید هادی مرجایی عضو هیأت علمی مؤسسه‌ی پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش عالی در سال ۱۳۷۹ انجام داده است. محقق در این پژوهش در پی پاسخگویی به این سؤال است که: وضعیت دین‌گرایی و اعتقادات دینی در بین دانشجویان دانشگاه‌ها چه‌گونه است؟

تحقیق مذکور به‌صورت پیمایشی انجام شده و داده‌های مورد نیاز از طریق پرسشنامه جمع‌آوری شده است. جمعیت آماری این تحقیق کلیه‌ی دانشجویان شاغل به

تحصیل در دانشگاه‌های شهر تهران (اعم از دولتی و آزاد اسلامی) بوده است که در سال تحصیلی ۷۹-۸۰ دانشجو محسوب می‌شدند.

حجم نمونه از طریق روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای حدود ۶۰۸ نفر برآورد شده است. این پژوهش ضمن سنجش اعتقادات دینی دانشجویان دانشگاه‌های تهران با تکیه بر بعد فردی دین‌داری، جهت‌گیری دینی دانشجویان را در قالب گونه‌ی آرمانی دوگرایانه شامل جهت‌گیری بنیادگرایانه و جهت‌گیری سکولاریستی بررسی کرده است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که پاسخگویان به لحاظ اعتقادات به مناسک و شعایر در وضعیت نسبتاً مطلوبی قرار دارند، به نحوی که اعتقادات دینی ۷۸ درصد آن‌ها در سطح متوسط به بالا ارزیابی شده است؛ ولی در بخش جهت‌گیری، تفاوت قابل توجهی وجود دارد. در این بخش که با چهار عامل تعامل دین و سیاست، تعامل دین و دنیا، دین و علمای دینی، تکثرگرایی سنجیده شده، میزان جهت‌گیری سکولاریستی دانشجویان به ترتیب ۳/۶۵ درصد، ۱۶ درصد، ۴۳/۵ درصد و ۴۸/۶ درصد است. این تحقیق جزو تحقیقات بدون مدل بوده و فقط با استفاده از شاخص و گویه به سنجش دین‌داری می‌پردازد.

۲-۳- «بررسی فرایند جامعه‌پذیری دینی جوانان» تحقیقی است که آقای احمد غیاثوند برای اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی دانشگاه تهران در سال ۱۳۸۰ انجام داده است. ایشان در این پژوهش در پی پاسخگویی به چند سؤال است:

وضعیت و ابعاد دین‌داری در بین دانشجویان چه گونه است؟

عوامل و منابع مؤثر بر وضعیت و ابعاد دین‌داری دانشجویان شامل چه مؤلفه‌هایی است؟ روش مورد استفاده‌ی پیمایش و ابزار جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه می‌باشد.

جمعیت آماری این تحقیق، کلیه دانشجویان دختر و پسر مقطع کارشناسی دوره‌ی روزانه‌ی دانشگاه تهران در سال تحصیلی ۱۳۷۹-۱۳۸۰ می‌باشد که در گروه‌های تحصیلی علوم انسانی، هنر، علوم پایه و مهندسی تحصیل می‌کنند. روش نمونه‌گیری، خوشه‌ای چند مرحله‌ای است و حجم نمونه حدود ۲۶۳ نفر است.

غیاثوند بعد از بررسی ابعاد دین از نظر واج، دواس، کمال المنوفی و گلاک و استارک، از مدل گلاک و استارک برای سنجش دین‌داری بهره می‌گیرد.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که خانواده، دانشگاه و دوستان تأثیر مستقیم بر جامعه‌پذیری دینی دارند هم‌چنین ۵۶ درصد دانشجویان از درجه‌ی دین‌داری قوی، ۲۰ درصد متوسط و ۱۹ درصد ضعیف برخوردارند. در خصوص ابعاد دین‌داری، وی ۵

بعد اعتقادی، عاطفی، شناختی، پی‌آمدی و مناسکی را مورد بررسی قرار می‌دهد که در بعد مناسک دینی - به‌ویژه مناسک جمعی - دانشجویان پایین‌ترین نمره را اخذ می‌کنند. غیاثوند در نهایت به این نتیجه می‌رسد که در بین دانشجویان نوعی «بی‌شکلی دین‌ورزی» وجود دارد و این بی‌شکلی حاکی از نفوذ باورها و ارزش‌های مدرن در دین و رشد نهادها و کارگزاران دینی جدید در کنار نهادهای سنتی است (غیاثوند، ۱۳۸۰).

آقای غیاثوند نیز در تحقیق خود، برای سنجش دین‌داری از مدل غربی استفاده کرده است. ۲-۴- «بررسی وضعیت دین‌داری کاربران اینترنت» تحقیقی است که آقای مهدی مهدوی برای اخذ درجه کارشناسی ارشد در دانشگاه تهران در سال ۱۳۸۳ انجام داده است. محقق در این پژوهش درصدد پاسخگویی به سؤالات زیر است:

آیا الگوی مرسوم در سنجش دین‌داری؛ یعنی، الگوی گلاک و استارک برای مطالعه‌ی دین اسلام مناسب است؟

اگر این الگو مناسب نیست، به چه جرح و تعدیل‌هایی احتیاج دارد؟

در عملیاتی‌کردن مفاهیم و ابعاد دین‌داری به چه مسائلی باید توجه داشت؟

آیا جمعیت تحقیق در امر الگوی سنجش دین‌داری و نحوه‌ی گویه‌سازی مؤثر است؟ وضعیت دین‌داری در فضای مجازی چه‌گونه است؟

این تحقیق به روش پیمایش اینترنتی انجام شده و نمونه‌ی آماری آن شامل ۴۰۸ کاربر اینترنتی است. مهدوی در این پژوهش پس از بررسی مدل‌هایی چون مدل آپورت، واچ، فالکنر و دی‌جانگ، کینگ و هانت، هیمل فارب، کائینگهام و پیچر، مارانل، بروئن، بوان، هوگ و مدل سنجش دین‌داری گلاک و استارک با الهام و الگوگیری از مدل گلاک و استارک و مدل ۶ بعدی دی‌جانگ و فالکلند و وارلند، ابعاد ۶ گانه‌ای برای دین‌داری در نظر می‌گیرد.

ابعاد مورد نظر مهدوی برای سنجش دین‌داری به شرح زیر است:

اعتقادات دینی، تجربه‌ی دینی، مناسک دینی، محرمات دینی، دانش دینی و پی‌آمد دینی مهدوی در نتیجه‌گیری به سؤالات مطرح شده پاسخ می‌دهد: به نظر ایشان، الگوی گلاک و استارک با جرح و تعدیل‌هایی برای مطالعه‌ی دین اسلام مناسب است که البته خود مهدوی فقط بعد محرمات دینی را به مدل سال ۱۹۶۵ گلاک و استارک اضافه کرده است. به نظر وی، اگرچه الگوی پنج‌گانه‌ی گلاک و استارک برای سنجش دین‌داری نسبتاً جامع است؛ اما این الگو براساس نظریه‌ها و فرضیه‌هایی که آزمون می‌شوند و هم‌چنین نمونه‌ی تحقیق که دارای دین و فرقه‌ی خاصی است قابل تغییر است.

میانگین بعد اعتقادی در این پژوهش نیز همانند سایر تحقیقاتی که در فضای واقعی انجام می‌شود بالاست. در مقابل، میانگین بعد پی‌آمد دینی به نسبت سایر ابعاد پایین می‌باشد و محقق علت آن را حاکمیت دینی می‌داند.

این تحقیق برای سنجش دین‌داری از مدل غربی استفاده کرده است؛ اگرچه مهدوی تلاش کرده است با افزودن بعد محرمات دینی، تا حد امکان مدل گلاک و استارک را بومی کند.

۲-۵- «مطالعه‌ی میزان و انواع دین‌داری دانشجویان» پژوهشی است که آقای سیدمحمد میرسندسی برای اخذ مدرک دکتری در دانشگاه تربیت مدرس، در سال ۱۳۸۳ انجام داده است.

سؤال اصلی تحقیق به شرح زیر است:

انواع دین‌داری در جامعه‌ی معاصر ایران کدام است؟

روش تحقیق، پیمایش و ابزار جمع‌آوری داده‌ها، پرسشنامه می‌باشد. جمعیت آماری این تحقیق دانشجویان دانشگاه‌های سراسری شهر تهران و حجم نمونه ۴۱۷ نفر می‌باشد.

میرسندسی، دین‌داری را به دو سطح مرکزی و پیرامونی تقسیم می‌کند. لایه‌ی مرکزی دین‌داری مبتنی بر ابعاد اصلی دین (مناسک، باورها، و تجربه‌ی دینی) و لایه‌ی پیرامونی، شامل انواع دین‌داری ایدئولوژیک - غیرایدئولوژیک، رسمی - غیررسمی، سنتی - پویا و باواسطه - بی‌واسطه است.

چارچوب نظری تحقیق، نظریه‌ی برگر و لاکمن است. محقق با نظریه‌ی مذکور کوشیده است انواع دین‌داری را در واقعیت روزمره زندگی تحلیل کند.

محقق، دین‌داری را در بین دانشجویان به شرح زیر طبقه‌بندی می‌کند:

با واسطه - بی‌واسطه سنتی - پویا رسمی - غیررسمی

ایدئولوژیک - غیرایدئولوژیک دین‌داری مبتنی بر تسلط یکی از ابعاد دین

(میرسندسی، ۱۳۸۳).

۲-۶- «بررسی تغییر نگرش‌ها و رفتارهای دینی جوانان» پژوهشی است که خانم مریم زارع در خرداد ۱۳۸۴ برای اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد، در دانشگاه تهران انجام داده است. این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤال است که دانشگاه به‌عنوان یکی از ابزارهای مدرنیته چه تأثیری بر دین‌داری دانشجویان می‌گذارد؟

زارع به منظور پاسخگویی به این سؤال، به مقایسه‌ی دو گروه دانشجویان و غیردانشجویان پرداخته است. روش مورد استفاده در این پژوهش، پیمایش و ابزار

گردآوری داده‌ها، پرسشنامه می‌باشد. نمونه‌ی آماری این پژوهش ۲۲۹ نفر دانشجو و ۱۷۴ نفر از جوانان غیردانشجوست.

ایشان، دین‌داری را به سه بعد اعتقادی، نگرشی و رفتاری تقسیم کرده است. بعد نگرشی شامل نگرش مدرن و سنتی و بعد رفتاری به دو بخش رفتار فردی و رفتار جمعی که رفتار جمعی هم به نوبه‌ی خود به دو بخش رفتار جمعی رسمی و رفتار جمعی غیررسمی تقسیم شده‌اند.

نتایج تحقیق نشان می‌دهد که در بعد اعتقادی تفاوت میانگین بسیار ناچیز است و اکثر افراد در بعد اعتقادی از حد متوسط بالاتر هستند.

در بعد رفتار دینی در هر دو گروه بیش از نیمی از افراد رفتارهای فردی دینی را متوسط و بیش از متوسط انجام می‌دهند.

در بعد رفتار غیررسمی جمعی، تفاوت معنی‌داری وجود دارد؛ بدین معنی که غیردانشجویان بسیار بیش‌تر از دانشجویان در این مراسم شرکت می‌کنند و در رفتار رسمی جمعی نیز مشارکت غیردانشجویان بسیار بیش‌تر از دانشجویان است.

در بعد نگرش دینی نتایج نشان می‌دهد که دانشجویان بیش‌تر نگرش مدرن و غیردانشجویان نگرش سنتی دارند.

از نتایج دیگر تحقیق این است که دانشگاه به‌عنوان یکی از ابزارهای مدرنیته باعث فردی‌شدن دین‌داری شده است که برخی از گویه‌ها در این پژوهش مؤید این امر هستند (زارع، ۱۳۸۴).

کار زارع از جمله تحقیقاتی است که بدون مدل به بررسی دین‌داری پرداخته است.

چارچوب مفهومی

برای مطالعه‌ی علمی دین، روش‌های مختلفی وجود دارد که یکی از آن‌ها استفاده از مدل و ساخت سنجه براساس آن می‌باشد. از طریق مدل، می‌توان به بررسی انواع، میزان و تغییرات دین‌داری در طول زمان پرداخت. در این خصوص، دین‌پژوهان مدل‌های متعددی ارائه کرده‌اند که این مدل‌ها، بی‌شک تحت‌تأثیر نوع دین آن جامعه، ابعاد موردنظر برای آن دین از سوی پژوهشگر و شرایط اجتماعی آن جامعه بوده است.

لازم به توضیح است که غالب مدل‌های سنجش دین‌داری، از سوی پژوهشگران غربی ارائه شده‌است؛ بنابراین، به‌علت متمایزبودن دین و شرایط اجتماعی، مدل‌های ساخته شده، امکان بهره‌برداری از این مدل‌ها در بسترهای دینی - اجتماعی مغایر (بستر دینی اسلامی و شرایط اجتماعی ایران) دشوار است.

به منظور رفع اشکالات مذکور درخصوص عدم امکان بهره‌برداری از این مدل‌ها برای سنجش وضعیت دین‌داری در ایران، در این بخش با بررسی مدل‌های ارائه‌شده برای سنجش دین‌داری، نقاط ضعف و قوت آن‌ها را مشخص می‌کنیم تا به مدل منبعث از آموزه‌های اسلامی و منطبق با شرایط اجتماعی ایران دست یابیم.

از آن‌جا که بخش قابل توجهی از آثار جامعه‌شناسان کلاسیک به دین اختصاص دارد و بُعد تئوریک این رشته توسط آن‌ها پایه‌گذاری شده است و نظریه‌پردازان جدید نیز ملهم از آن‌ها هستند، در ابتدا به ذکر نظریه‌های کلاسیک می‌پردازیم:

۱-۱ گوست کنت

کنت به‌عنوان بنیانگذار جامعه‌شناسی، دین را یکی از عوامل اجماع و وحدت اجتماعی قلمداد می‌کند. از نظر او: دین همان شیرازه‌ی نیرومندی است که افراد جامعه را با یک کیش و نظام عقیدتی مشترک به همدیگر پیوند می‌زند. دین سنگ بنای سامان اجتماعی است و برای مشروع ساختن فرمان‌های حکومت، اجتناب ناپذیر است (کوزر، ۱۳۷۷: ۳۴).

کنت، بنیانگذار مذهبی است که ملهم از پوزیتیویسم می‌باشد. از نظر کنت انسان نیاز دایمی به مذهب دارد، چون خواهان دوست داشتن چیزی برتر از خود است. آن مذهبی که به نیازهای بشریت جویای عشق و وحدت پاسخ می‌دهد همانا مذهب خود انسانیت است (آرون، ۱۳۷۰: ۱۲۹).

کنت خود را بنیانگذار دین بشریت می‌دانست که باید درمان‌بخش همه‌ی دردهای بشر شود (کوزر ۱۳۷۷: ۳۶).

از نظر کنت دین دارای ابعاد سه‌گانه‌ی متناسب با طبیعت بشری است:

۱- جنبه‌ی عقلی   ۲- جنبه‌ی عاطفی   ۳- جنبه‌ی عملی

جنبه‌ی عقلی مذهب که همان اعتقاد جزمی^۱ است، جنبه‌ی عاطفی که همان عشق است که در پرستش نمودار می‌گردد و جنبه‌ی عملی که نظام^۲ نامیده می‌شود. پرستش، احساسات و نظام رفتار خصوصی یا عمومی مؤمنان را تحت نظم درمی‌آورد.

از آن‌جا که دین، عاطفه، عمل و اعتقادات فرد را شامل می‌شود؛ از نظر کنت بنیاد نظم به حساب می‌آید (آرون، ۱۳۷۰: ۱۱۶) و به همین دلیل برای جوامع بشری ضروری است.

۲- دورکیم

دورکیم نظریه‌پرداز است که بیش‌ترین تأثیر را بر جامعه‌شناسی دین داشته است

(دورکیم، ۱۳۸۳: ۲۰۱) وی برای شناخت همه‌ی ادیان بشری به ابتدایی‌ترین و ساده‌ترین صورت دین توجه می‌کند (همیلتون، ۱۳۷۷: ۱۷۱). وی که توت‌میس را به‌عنوان نخستین صورت دینی در جوامع ابتدایی می‌داند، معتقد بود که توت‌م، نمادی از خود کلان و ارزش‌ها و سنت‌های نهادینه شده‌ی آن است که برای حفظ و حراست از جامعه و تضمین ماندگاری و بقای آن باید مورد احترام و پرستش اعضا و آحاد آن قرار گیرد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۱: ۹۶).

از نظر دورکیم، سرچشمه‌ی دین، خود جامعه است، این جامعه است که بعضی چیزها را شرعی و برخی دیگر را کفرآمیز می‌شناسد. از نظر دورکیم: جامعه و دین از یک گوهرند، دین همان شیوه‌ای است که جامعه از طریق آن خودش را به‌صورت یک واقعیت اجتماعی غیرمادی متجلی می‌سازد (ریتزر، ۱۳۷۹: ۲۳).

از نظر دورکیم: دین تنها یک سیستم عقاید نیست؛ بلکه قبل از هر چیز سیستمی از نیروهاست. انسانی که زندگی مذهبی دارد، فقط انسانی نیست که دنیا در ذهنش به این شکل یا آن شکل تصویر می‌شود و از آن‌چه دیگران از آن بی‌خبرند اطلاع دارد؛ بلکه قبل از هرچیز، کسی است که در خود قدرتی را احساس می‌کند که به‌طور معمول فاقد آن است و وقتی که در حالت مذهبی نیست، احساسش نمی‌کند (دورکیم، ۱۳۸۳: ۲۰۳). دورکیم به دین به‌عنوان پدیده‌ی اجتماعی^۱ توجه ویژه دارد. وی نه به ماهیت دین؛ بلکه به کارکردهای آن می‌پردازد و نقش دین در انسجام اجتماعی^۲ جوامع سنتی را مهم قلمداد می‌کند.

هاری آلپرت^۳، چهار کارکرد عمده‌ی دین را از نظر دورکیم به‌عنوان نیروهای اجتماعی انضباط‌بخش، انسجام‌بخش، حیات‌بخش و خوشبختی‌بخش طبقه‌بندی کرده است. آیین‌های مذهبی از طریق تحمیل انضباط بر نفس و قدری خویش‌داری، انسان‌ها را برای زندگی اجتماعی آماده می‌سازند. تشریفات مذهبی مردم را گرد هم می‌آورند و بدین‌سان، پیوندهای مشترک‌شان را دوباره تصدیق می‌کنند و در نتیجه، همبستگی اجتماعی را تحکیم می‌بخشند. اجرای مراسم مذهبی، میراث اجتماعی گروه را ابقا و احیا می‌کند و ارزش‌های پایدار آن را به نسل‌های آینده انتقال می‌دهد. هم‌چنین دین با برانگیختن احساس خوشبختی در مؤمنان و احساس اطمینان به حقانیت ضروری جهان

1- Social Phenomena

3- Harry Alpert

2- Social Solidarity

اخلاقی‌ای که خودشان جزیی از آنند با احساس ناکامی و فقدان ایمان در آن‌ها مقابله می‌کند. از نظر دورکیم: دین عبارت است از نظامی از عقاید و اعمال مرتبط با امور مقدس که این عقاید و اعمال همه‌ی کسانی را که پیرو آن‌ها هستند در یک اجتماع اخلاقی واحد به نام کلیسا متحد می‌کنند (پرهام، ۱۳۸۳: ۶۳).

دورکیم دین را شامل عقاید^۱ و مناسک^۲ و احساس می‌داند. از نظر او: عقاید از تصورات تشکیل می‌شوند و مناسک نیز وجوه معینی از اعمال مشخص است. سرشت خاص موضوع مناسک دینی در اعتقاد است؛ پس مناسک دینی را نمی‌توان قبل از تعریف اعتقاد تعریف کرد (ص ۴۸).

از نظر دورکیم: احساس مذهبی، یک پدیده‌ی موهوم و ساختگی نیست، چون اگر آن یک خطا و توهم محض بوده باشد این قدر دوام نمی‌آورد (دورکیم، ۱۳۸۳: ۲۰۳). به‌طور کلی، ادیان موردنظر کنت و دورکیم و ابعاد آن‌ها، فاقد پیچیدگی امروزی بوده و با استفاده از ابعاد، شاخص‌ها و گویه‌های استخراج شده از آن‌ها نمی‌توان دین‌داری افراد را تبیین کرد؛ لذا، دین‌داری پیچیده‌ی امروزی نیازمند الگو و مدل پیچیده‌ای است. ضمن آن‌که کنت و دورکیم به وجوه مشترک ادیان می‌پردازند و کم‌تر بر تفاوت‌های مابین آن‌ها توجه می‌کنند؛ درحالی‌که در ساخت مدرن برای سنجش دین‌داری توجه به ویژگی‌های خاص هر دین ضروری است. با این انگیزه در این پژوهش ساخت مدل بومی برای سنجش دین‌داری مورد توجه قرار گرفته است.

۳- وبر

وبر از جمله جامعه‌شناسان کلاسیک است که بخش قابل توجهی از آثارش به دین اختصاص دارد. وبر از دو نوع دین شریعتی و رستگاری یاد می‌کند و از دو نوع خداشناسی زاهدانه و عارفانه سخن می‌گوید. او مصداق دین شریعتی را کنفوسیوس و یهودیت تلمودی می‌داند که مؤمنان در خدمت شرع مقدس‌اند و همراه با اهتمامات مناسکی درصدد سازگاری با دنیا هستند؛ ولی در دین رستگاری، مؤمنان اهتمام‌شان تماماً مصروف آخرت و تأملات درونی می‌باشند. مصداق نزدیک دین رستگاری بودیسم و مسیحیت است که پیروان خویش را در تنش دائمی با دنیا قرار داده‌اند (فروند، ۱۳۶۲: ۷-۱۹۱). وبر در ذیل دین رستگاری طلب مسیحی، دو نوع خداشناسی

1- Idea

2- Ritual

زاهدانه^۱ و عارفانه^۲ معرفی کرده است که به دو نوع دین‌داری متمایز منجر می‌شود؛ بدین معنی که مؤمن در یکی خود را «ابزار» خدای قاهر و سخت‌گیر جدا از خود می‌داند که طالب اطاعت و تعبد محض است و در دیگری خود را ظرف خدایی می‌شناسد که می‌تواند با صمیمیت از او پر شود و به اتحاد با او برسد. ویر، گونه‌شناسی دیگری از دین‌داری ارائه می‌کند که ملاک آن خصوصیات روانی در دین‌داری است. او بر اساس قابلیت‌های دین‌ورزی که در افراد متفاوت است، سه نوع دین‌داری خواص، عوام و دین‌داری رسمی را از هم تفکیک می‌کند (ویر، ۱۳۸۲: ۷-۳۲۶).

اما گونه‌شناسی سوم او از دین‌داری، مربوط به اثر شرایط و موقعیت‌های اجتماعی است؛ بدین معنا که معتقد است: هر یک از اقشار و گروه‌های اجتماعی، برحسب پایگاه اجتماعی و اقتضائات موقعیتی‌شان، از دین‌داری خاصی - متفاوت از اقشار دیگر - تبعیت می‌کنند. به‌عنوان مثال: درحالی‌که دین‌داری روشنفکران، عرفانی و تأمل‌جویانه است؛ دین‌داری روحانیون، مناسکی و دین‌داری سیاستمداران غیررستگاری‌طلب و فایده‌جویانه است. دین‌داری جنگاوران تقدیرگرایانه است و دین‌داری دهقانان به دلیل ساده‌دلی و بی‌اطمینانی از ساز و کار طبیعت به سمت جادو تمایل دارد. اما در مقابل، پیشه‌وران، صنعتگران و طبقات متوسط شهری هستند که از مستحکم‌ترین پای‌بندی دینی برخوردارند و دین‌داری‌شان بر اخلاق و عقلانیت عملی مبتنی است و بعضاً اهل ریاضت فعالانه و زهد دنیوی هستند (ویر، ۱۳۸۲: ۳۱۹-۳۲۳).

ویر هم‌چنین موقعیت اجتماعی را زمینه‌ساز پذیرش و رواج انواع خاصی از ادیان می‌داند. از نظر او: طبقات بالای اجتماعی که طعم خوش رضایت از زندگی را چشیده‌اند، نوعاً به ادیان شادزی و اجتماعی رغبت نشان می‌دهند، درحالی‌که فرودستان به سوی ادیان آخرت‌گرا، منجیانه و توجیه‌گر رنج، تمایل نشان داده و تکلیف‌گرایی متجلی در تقوی و اخلاق را سرمشق خویش قرار می‌دهند (صص ۳۰۷-۳۱۱).

۴- گلاک و استارک

طی دو دهه‌ی پنجاه و شصت برای فهم و تبیین دین در امریکا، گلاک بحث ابعاد دین‌داری را مطرح کرد. وی این بحث را در سال ۱۹۶۲ گسترش داد و با همکاری استارک در سال ۱۹۶۵ به شرح و بسط آن پرداخت (سراج‌زاده، ۱۳۸۰).

هدف اصلی آن‌ها از طرح این مباحث، عمدتاً درک شیوه‌های مختلفی بود که مردم با توسل به آن خود را مذهبی تلقی می‌کردند. به نظر گلاک و استارک همه‌ی ادیان جهانی به‌رغم تفاوت در جزئیات، دارای ابعادی کلی هستند که دین‌داری در آن ابعاد جلوه‌گر می‌شود. ایشان مدل چند بعدی دین‌داری ارائه کرده، مدعی‌اند مدل دین‌داری‌شان به‌رغم زمینه و صبغه‌ی مسیحی و غربی، قابلیت به‌کارگیری و تعمیم به هر یک از ادیان جهانی را دارد (گلاک و استارک، ۱۹۶۵: ۱۴).

گلاک و استارک دین‌داری را به چهار بعد اعتقاد مذهبی^۱، اعمال مذهبی^۲، تجربه‌ی دینی^۳ و دانش دینی^۴ تقسیم می‌کنند که البته با تقسیم بعد اعمال به دو مقوله‌ی مناسک^۵ و پرستش^۶ عملاً ابعاد دین‌داری به پنج بعد تبدیل می‌شود (گلاک و استارک، ۱۹۷۰: ۱۴-۱۶). لازم به یادآوری است که گلاک و استارک در کار اولیه‌شان پی‌آمد دین‌داری را جزو ابعاد دین‌داری معرفی کرده بودند که در پی انتقادات صورت‌گرفته، آن را از هم‌ترازی با سایر ابعاد خارج کردند (گلاک و استارک، ۱۹۶۵: ۱۶).

۵- فالکنر و دیجانگ

فالکنر و دیجانگ پس از بحث درباره‌ی تک‌بعدی یا چندبعدی بودن دین‌داری، به آزمون همبستگی میان پنج بعد دین‌داری ارائه‌شده توسط گلاک و استارک پرداختند. نتایج به‌دست‌آمده نشان داد که مقیاس‌های آن‌ها با معیارهای مقیاس‌سازی گوتمن هم‌خوانی دارد و پنج بعد دین‌داری به هم وابسته‌اند (فالکنر و دیجانگ، ۱۹۷۹: ۲۵۱ و ۲۵۲).

فالکنر و دیجانگ بعد از این بررسی، مدلی ملهم از مدل گلاک و استارک ارائه کرده‌اند که در این مدل به بعد پی‌آمد دین‌داری تأکید بیش‌تری می‌شود و آن را در دو سطح فردی و اجتماعی تحت عنوان پی‌آمد اخلاق فردی^۷ و پی‌آمد اجتماعی^۸ بسط دادند. آن‌ها مناسک و عبادت را در قالب یک بعد تحت عنوان عمل دینی بیان کردند (شجاعی‌زند، ۲۱۳).

علی‌رغم این‌که گلاک و استارک مدعی‌اند، مدل دین‌داری‌شان براساس اشتراکات همه‌ی ادیان می‌باشد و قابلیت به‌کارگیری در همه‌ی ادیان و بسترهای اجتماعی را دارد و هم‌چنین با آن‌که پژوهشگران ایرانی غالباً از این مدل برای سنجش دین‌داری استفاده می‌کنند، انتقادات چندی به این مدل وارد است:

1- Religious Belief

2- Religious Practice

3- Religious Experience

4- Religious Knowledge

5- Ritual

6- Devotion

7- Individual Moral Consequence

8- Social Consequence

یکی از نقدهای وارد بر مدل گلاک و استارک، عدم تفکیک ابعاد، علایم (نشانه‌ها) و پی‌آمد دین‌داری است؛ به نظر می‌رسد دانش دینی از نشانه‌های دین‌داری است که در این مدل بعدی از دین‌داری در نظر گرفته شده است، هم‌چنین تجربه‌ی دینی که در اکثر مدل‌ها به‌کار می‌رود از پی‌آمد دینی - پی‌آمد یا آثار ابعاد دیگر در زندگی روزمره‌ی فرد معتقد و روابط با سایرین است نه بعدی از دین‌داری.

نقد دیگر این است که گلاک و استارک برای ابعادی چون شریعت - پای‌بندی به احکام و دستورات دینی - و بعد اخلاق، جایی قابل نشده‌اند. از آن‌جا که مدل دیجانگ و فالکنر ملهم از مدل گلاک و استارک است، انتقادات وارد بر مدل گلاک و استارک نیز در مورد آن صادق است. علاوه بر آن، پی‌آمد دین‌داری که به دو بخش پی‌آمد اخلاق فردی و پی‌آمد اجتماعی تقسیم شده است، جزو ابعاد دین‌داری نیستند؛ بلکه جزو پی‌آمد دین‌داری یعنی آثار و نتایج سایر ابعاد در زندگی افراد است که در مدل دیجانگ و فالکنر به اشتباه بعدی از دین‌داری در نظر گرفته شده است.

۶- کینگ و هانت

کینگ و هانت براساس چند مطالعه‌ای که درباره‌ی تک‌بعدی یا چندبعدی بودن دین‌داری انجام داده‌اند، مدلی سیزده بعدی از دین‌داری ارائه کرده‌اند که از نظر روف جامع‌ترین مدل سنجش دین‌داری است (روف، ۱۹۷۹: ۲۹). مدل کینگ و هانت ملهم از مدل گلاک و استارک، آلپورت و لسنکی است و نتایج مطالعات آن‌ها بیشتر از همه، اندیشه‌ی چندبعدی بودن دین‌داری را تقویت کرد.

شاخه	مقیاس
مقیاس‌های پایه دینی	پذیرش عقیدتی
	عبودیتی
	حضور کلیسایی
	فعالیت تشکیلاتی
	حمایت مالی
	جهت‌گیری به سوی رشد و تعالی
مقیاس‌های ترکیبی دینی	اهمیت رفتاری
	اهمیت شناختی
	نظم‌های فعال
	یأس دینی
متغیرهای سبک‌های شناختی	عدم تحمل ابهام
	نگرش مثبت به زندگی
	نگرش منفی به زندگی

مدل کینگ و هانت تا حدی مدل گلاک و استارک و مدل آلپورت را در دل خود دارد؛ اما به علت تأثیرپذیری از دین مسیحیت و بستر غرب، نمی‌تواند برای سنجش دین‌داری در ایران با بستر دینی و اجتماعی متفاوت به‌کار گرفته شود. اولاً این مدل موافق آموزه‌های مسیحیت به احکام و شریعت توجهی نکرده است؛ درحالی‌که احکام و شریعت در دین‌هایی چون یهود و اسلام از ابعاد دین (دین‌داری) قلمداد می‌شود (نصر ۱۳۸۳: ۱۵۱) هم‌چنین عدم توجه به بعد اخلاق، ناکارایی آن را تقویت می‌کند.

۷- شجاعی‌زند

شجاعی‌زند از اساتید جامعه‌شناسی دین در ایران پس از نقد مدل‌های سایر دین‌پژوهان در مقاله‌ی «مدلی برای سنجش دین‌داری در ایران» مدلی برای سنجش دین‌داری ارائه می‌کند. از نظر ایشان، مدل‌های ارائه‌شده توسط دین‌پژوهان غربی در دو خصوصیت مشترک هستند:

۱- ملهم شدن از آموزه‌های مسیحی

۲- متأثر شدن از فرایندهای اجتماعی - تاریخی غرب.

بنابراین، این مدل‌ها نمی‌توانند ادعای شمولیت کنند و در سایر ادیان و شرایط اجتماعی - تاریخی کاربرد داشته باشند. به نظر او سنجش دین‌داری در ایران با مدل‌های غربی، عاری از خطا و اشکال نیست. لذا با این انگیزه به ساخت مدل بومی برای سنجش دین‌داری اقدام می‌کند.

از آن‌جا که دین برای انسان نازل شده است، ضرورتاً وجوه و ابعاد دین نسبتی با ابعاد وجودی انسان دارد. محقق با مراجعه به آثار دانشمندان اسلامی سه بعد وجودی برای انسان در نظر گرفته است و هم‌چنین دین اسلام را شامل پنج بعد عقیده، ایمان، عبادیات، اخلاق و شریعت می‌داند. از نظر شجاعی‌زند: در همه‌ی ادیان سه جنبه‌ی معرفتی، عاطفی و رفتاری قابل تشخیص است که ابعاد پنجگانه‌ی مذکور در اسلام، علاوه بر این‌که هر کدام جنبه‌ی متمایزی از دین را معرفی می‌کند، در یک یا دو وجه از وجوه سه‌گانه‌ی فوق ریشه دارند. دین‌داری تأثیر و تجلی کم یا زیاد دین در ذهن، روان و رفتار فرد است که با ابعاد پنجگانه‌ی زیر قابل شناخت است:

۱- معتقد بودن، ۲- مؤمن بودن، ۳- اهل عبادت بودن، ۴- اخلاقی عمل کردن، ۵-

متشرع بودن

در مدل پیشنهادی شجاعی‌زند، علاوه بر ابعاد دین‌داری که حداقل‌های دینی‌بودن هستند، به نشانه‌ها و پی‌آمدهای دین‌داری نیز پرداخته شده است.

این مدل جدی‌ترین تلاش در زمینه‌ی ارائه‌ی مدل بومی در ایران است. از آن‌جا که

در این مدل به ابعاد دین و دین‌داری و هم‌چنین نشانه‌ها و پی‌آمدهای دین‌داری پرداخته شده است، جامع‌ترین مدل می‌باشد.

در این مدل، بین اعتقادات (محتوای نظری یک آیین) و ایمان (شدت تعلق و عمق دل‌بستگی) تفاوت وجود دارد؛ ایمان جنبه‌ی احساسی دارد ولی اعتقادات جنبه‌ی عقلانی و ذهنی.

در مدل پیشنهادی شجاعی‌زند «شریعت» به‌عنوان بعدی از دین‌داری در نظر گرفته شده است، احکام و شریعت در دین اسلام و یهودیت برخلاف دین مسیحی رسماً اعلام شده است (نصر، ۱۳۸۳: ۱۵۱) در واقع شریعت در اسلام قوانین اخلاقی و چارچوب کلی زندگی دینی مسلمانان را شامل می‌شود (ص ۱۵۳).

در مدل مذکور، پی‌آمد دین‌داری از چارچوب ابعاد دین‌داری خارج شده است؛ چون همان‌طور که برخی از دین‌پژوهان نیز به آن اذعان دارند؛ پی‌آمد دین‌داری آثار و نتایج سایر ابعاد در زندگی روزمره‌ی افراد است نه بعدی از دین‌داری. هم‌چنین در این مدل، نشانه‌های دین‌داری از ابعاد دین‌داری تفکیک شده است.

مدل پیشنهادی شجاعی‌زند برای سنجش دین‌داری در ایران

ابعاد وجودی انسان	وجوه دین	ابعاد دین	ابعاد دین‌داری	نشانه‌های دین‌داری	پی‌آمدهای دین‌داری
ذهن	معرفتی	اعتقادات	معتقد بودن	داشتن معلومات دینی	بینش الهی
روان	عاطفی	ایمانیات	مؤمن بودن		اهل معنا بودن
		عبادیات	اهل عبادت بودن		
			انجام جمعی عبادت		
تن	عملی	اخلاقیات	اخلاقی عمل کردن		منخلق بودن
		شرعیات	متشرع بودن	عمل به تکالیف فردی	متقی بودن
				عمل به تکالیف جمعی	
داشتن اهتمام شعاعی					
داشتن مشارکت دینی					
				داشتن معاشرت دینی	

انتخاب مدل

پس از مطالعه و بررسی نقاط قوت و ضعف مدل‌های متعدد، نتیجه‌ی ارزیابی‌ها نشان داد که مدل پیشنهادی «شجاعی‌زند» برای سنجش دین‌داری در ایران، از سایر مدل‌ها کارآمدتر است. برخی جنبه‌های مثبت این مدل به شرح زیر است:

۱- این مدل بومی است و با فرهنگ جامعه‌ی ما به‌عنوان جامعه‌ی اسلامی منطبق است؛ بدین معنی که در مدل مذکور، شریعت به‌عنوان بعدی از دین‌داری است و در جامعه‌ی ما نیز مردم برای احکام و شریعت به‌عنوان پایه‌ای از دین‌داری اهمیت قایلند که در طول تاریخ، تبعیت مردم از حکم‌ها و فتوای مجتهدین را بارها شاهد بوده‌ایم.

۲- با توجه به این‌که اخلاق دینی در جامعه‌ی ما وزن و سهم قابل توجهی دارد و اکثر مردم، به‌میزان زیادی از اخلاق دینی برخوردارند، از جنبه‌های مثبت مدل شجاعی‌زند این است که اخلاق را به‌عنوان بعدی از دین‌داری قلمداد کرده است که این بعد در اکثر مدل‌های مورد بررسی وجود نداشت.

۳- مدل مذکور از جامعیت لازم برخوردار است؛ چرا که ابعاد و شاخص‌های سایر مدل‌ها را دارد.

۴- در این مدل به دقت، ابعاد دین، دین‌داری و نشانه‌ها و پی‌آمدهای دین‌داری تفکیک شده است که با گویه‌سازی مناسب برای هر بخش می‌توان میزان هر بعد و شاخص را به تفکیک به دست آورد.

۵- هم‌چنین این مدل توسط یک محقق داخلی و بومی ارایه شده است که دارای تجربه‌ی زیستن با مردم می‌باشد؛ بنابراین، بهتر از محققین غربی می‌تواند از علایق و گرایش‌های مردم جامعه‌اش اطلاع داشته باشد.

با توجه به استدلال‌های ذکر شده، مدل پیشنهادی شجاعی‌زند، به‌عنوان مدل سنجش دین‌داری در این تحقیق، انتخاب شد. البته مقولات غیرقابل سنجش از این مدل حذف شده است.

مدل مورد استفاده برای بررسی انواع دین‌داری در این تحقیق

نشانه‌های دین‌داری	ابعاد دین‌داری	
داشتن معلومات دینی	معتقد بودن	
	انجام فردی عبادت	عبادات
	انجام جمعی عبادت	
	اخلاقی عمل کردن	
داشتن ظاهر دینی	عمل به تکالیف فردی	مشرع بودن
داشتن اهتمام شعاعی	عمل به تکالیف جمعی	
داشتن مشارکت دینی		
داشتن معاشرت دینی		

گونه‌شناسی

اگر تحقیقات اجتماعی به دو نوع توصیفی و تبیینی قابل تقسیم باشند، گونه‌شناسی، شامل تحقیقاتی می‌شود که مابین آن دو قرار دارند. یعنی فراتر از توصیف صرف ویژگی‌های جمعیت آماری بوده و به تحلیل و تبیین پدیده‌ها نمی‌پردازند. محقق از طریق گونه‌شناسی واقعیت‌های موجود در جمعیت آماری را دسته‌بندی می‌کند و به مطالعه‌ی آن می‌پردازد.

به‌طور کلی گونه‌شناسی به دو شکل قیاسی یا استقراری انجام می‌شود. در گونه‌شناسی قیاسی، انواع و گونه‌هایی را به‌لحاظ مفهومی بر مبنای معیاری خاص، در ذهن می‌پرورانیم؛ بعد نمونه‌ی آماری مورد بررسی، برحسب ویژگی‌های هرکدام در گونه‌های خاص جای می‌گیرند. پس از تجزیه و تحلیل مشخص می‌شود که در جمعیت مورد بررسی ما، چه گونه‌هایی و به چه میزان وجود دارد. البته ضعف این نوع گونه‌شناسی این است که نمونه‌ی آماری به هر ترتیبی که شده، باید در گونه‌های تعریف شده جای گیرند.

ولی در گونه‌شناسی استقرایی، ابتدا داده‌ها را جمع‌آوری می‌کنیم؛ بعد داده‌های به دست آمده را با آزمون تحلیل عامل به گونه‌های مختلف تقسیم می‌کنیم. داده‌هایی که ویژگی‌های مشترکی دارند در یک گونه جمع شده و یک نوع را می‌سازند.

از آن‌جا که انواع دین‌داری‌های موجود و متصور در یک سنت دینی، تحت تأثیر اهتمامات متفاوت پیروان به ابعاد مختلف آن دین شکل می‌گیرد؛ بدین معنا که دین‌دار، تحت تأثیر اوضاع بیرونی و احوال درونی خویش، به برخی از ابعاد دین، تمسک و اهتمام بیش‌تری نشان می‌دهد و برخی را تا آخرین حد مجاز و حتی فراتر از آن مغفول می‌گذارد و مورد بی‌اعتنایی قرار می‌دهد با این توضیحات با روش قیاسی ابعاد یازده‌گانه‌ی دین‌داری را می‌توان به سه گونه متفاوت تقسیم کرد:

الف) دین‌داری شریعتی یا ظاهری

دین‌داری شریعتی، صوری‌ترین و ظاهری‌ترین نوع دین‌داری است که بیش‌تر به رعایت دین گرایش دارد. این نوع دین‌داری، نوعی تکلیف و بعضی شروط را برای داشتن زندگی مؤمنانه، توصیه و تحمیل می‌کند و معطوف به ذهن و رفتار است. دین‌داری شریعتی از ترکیب ابعادی چون «تکالیف فردی»، «تکالیف جمعی» و «ظاهر دینی» به‌وجود می‌آید که ابعاد مذکور بیش‌تر توسط شریعت توصیه می‌شود.

ب) دینداری اجتماعی

دین‌داری اجتماعی، نوعی از دین‌داری است که به صورت گروهی انجام می‌شود و معطوف به دیگران است. این نوع دین‌داری از ترکیب ابعادی چون «عبادت جمعی»، «شعایر»، «مشارکت»، «معاشرت» و «دانش دینی» به وجود می‌آید. از آن‌جا که این نوع دین‌داری به صورت گروهی و دسته‌جمعی انجام می‌شود باعث همبستگی اجتماعی شده، رابطه‌ی اجتماعی مؤمنان را تحکیم می‌بخشد و با توجه به این‌که هدف افراد از کسب اطلاعات دینی، به‌کارگیری آن در رابطه با دیگران است، دانش دینی در دین‌داری اجتماعی جای گرفته‌است.

ج) دین‌داری باطنی

دین‌داری باطنی، عمیق‌ترین و درونی‌ترین نوع دین‌داری است. این نوع دین‌داری جنبه‌ی خصوصی و فردی دارد و بیش‌تر معطوف به قلب و روان افراد است. جنبه‌ی اجتماعی این نوع از دین‌داری ضعیف می‌باشد و از ترکیب ابعادی چون «عبادت فردی (مستحبی)»، «اعتقادات» و «اخلاق» حاصل می‌شود و هم‌چنین بیش‌تر پی‌آمد دین‌داری بوده و از علایم عمیق‌شدن دین‌داری در دل و جان است که هدف ادیان آسمانی نیز نفوذ دین در کنه وجود انسان است.

البته گونه‌های مطرح شده، ویژگی‌های مشترکی نیز دارند، ولی در هر نوع از آن‌ها ویژگی خاصی بروز بیش‌تری دارد:

ویژگی بارز دین‌داری شریعتی، ظاهری بودن آن است و توسط فقه و شریعت توصیه می‌شود.

ویژگی بارز دین‌داری اجتماعی، گروهی بودن آن است و معطوف به دیگران می‌باشد.

ویژگی بارز دین‌داری باطنی، فردی و خصوصی بودن آن می‌باشد.

روش تحقیق

در پژوهش حاضر، برحسب موضوع مورد بررسی و مسأله‌ی مطروحه، روش تحقیق، پیمایش و ابزار جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه می‌باشد.

جمعیت آماری این پژوهش کلیه‌ی دانشجویان دختر و پسر مقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه تهران در سال تحصیلی ۱۳۸۳-۱۳۸۴ می‌باشد که مجموع آن‌ها با توجه به آمار مرکز انفورماتیک دانشگاه تهران ۲۵۰۹۲ نفر می‌باشد.

برای برآورد حجم نمونه از فرمول کوکران استفاده شده است. براساس فرمول مذکور حجم نمونه، به تقریب، برابر با ۳۹۶ نفر شد که در عمل ۴۰۰ پرسشنامه بین پاسخگویان توزیع گردید. در صفحات بعد حجم نمونه به تفکیک دانشکده، جنس و مقطع تحصیلی آمده است.

روش نمونه‌گیری

از آن‌جا که جمعیت آماری این پژوهش دانشگاه تهران است و دانشگاه تهران هم از دانشکده‌های مختلفی (۱۶ دانشکده) تشکیل شده است، نمونه‌گیری متناسب با حجم مناسب‌ترین روش است. جمعیت آماری را به‌طور هم‌زمان برحسب دانشکده‌ها، جنس و مقطع تحصیلی طبقه‌بندی می‌کنیم بعد به نسبت جمعیت هر دانشکده و بر حسب جنس و مقطع تحصیلی دانشجویان به روش سیستماتیک بین نمونه‌ها پرسشنامه پخش می‌کنیم (دواس، ۱۳۸۱: ۷۲-۷۳).

داده‌های جمع‌آوری شده پس از انجام مراحل استخراج، کدگذاری و ورود داده‌ها به کامپیوتر توسط نرم‌افزار Spss پردازش گردید.

روایی^۱ و پایایی^۲

در این تحقیق تلاش شده است که تا حد ممکن از گویه‌های مطالعات و تحقیقات قبلی استفاده شود؛ اما برای اطمینان از معرف و قابل فهم بودن گویه‌ها از اعتبار صوری^۳ سود جستیم، بدین معنی که پرسشنامه‌ی تهیه شده، پس از بحث و مشورت با اساتید این حوزه و با نظارت آقای دکتر شجاعی‌زند و دکتر سارا شریعتی اصلاح و تنظیم گردید. در این تحقیق از روش کرونیخ آلفا استفاده می‌کنیم و به این نکته پی می‌بریم که تا چه حد برداشت پاسخگویان از سؤالات یکسان بوده است.

در این پژوهش، قبل از نهایی کردن پرسشنامه و به‌منظور اطمینان از پایایی آن، با ۴۰ پرسشنامه حدود ده درصد کل پرسشنامه‌ها پیش‌آزمون صورت گرفت که بعد از استخراج نمرات مربوط به هر پرسشنامه و وارد کردن آن‌ها به کامپیوتر از آزمون فوق استفاده شد که ضرایب ذیل برای هر بعد و شاخص به‌دست آمد. اگر میزان آلفای به‌دست آمده بزرگ‌تر از ۰/۶ باشد می‌توان گفت پرسشنامه از پایایی برخوردار است (پایایی، ۱۳۸۲: ۲۰۲).

1- Validity

2- Reliability

3- Formal Validity

الف) گونه‌شناسی

همان‌طور که در بخش نظری توضیح داده شد، سه نوع دین‌داری شریعتی، اجتماعی و باطنی وجود دارد که میزان آن‌ها به تفکیک در جداول زیر آمده است.

جدول شماره ۱: توزیع پاسخگویان برحسب دین‌داری شریعتی

درصد معتبر	فراوانی	دین‌داری شریعتی
۱۹/۹	۷۳	کم (۱-۷)
۴۸/۵	۱۷۸	متوسط (۸-۱۵)
۳۱/۶	۱۱۶	زیاد (۱۶-۲۱)
-	۳۳	بدون پاسخ
۱۰۰	۴۰۰	جمع

دین‌داری شریعتی از ترکیب تکالیف جمعی، تکالیف فردی و ظاهر دینی به وجود می‌آید. همان‌طور که مشاهده می‌شود دین‌داری شریعتی ۴۸/۵ درصد (۱۷۸ نفر) پاسخگویان متوسط، ۳۱/۶ درصد (۱۱۶ نفر) زیاد و ۱۹/۹ درصد (۷۳ نفر) پاسخگویان کم می‌باشد.

شماره ۲: توزیع پاسخگویان به تفکیک دین‌داری اجتماعی

درصد معتبر	فراوانی	دین‌داری اجتماعی
۳۷/۵	۱۳۵	کم (۱-۱۴)
۴۷/۵	۱۷۱	متوسط (۱۵-۲۹)
۱۵	۵۴	زیاد (۳۰-۴۲)
-	۴۰	بدون پاسخ
۱۰۰	۴۰۰	جمع

دین‌داری اجتماعی از ترکیب پنج بعد مشارکت، معاشرت، شعایر و دانش دینی و عبادت جمعی به وجود می‌آید. همان‌طور که مشاهده می‌شود دین‌داری اجتماعی ۴۷/۵ درصد (۱۷۱ نفر) پاسخگویان متوسط، ۳۷/۵ درصد (۱۳۵ نفر) کم و ۱۵ درصد (۵۴ نفر) زیاد می‌باشد.

جدول شماره ۳: توزیع پاسخگویان به تفکیک دین‌داری باطنی

درصد معتبر	فراوانی	دین‌داری باطنی
۹/۵	۲۹	کم (۱۴-۳۰)
۴۳/۴	۱۳۳	متوسط (۳۱-۴۶)
۴۷/۱	۱۴۴	زیاد (۴۷-۶۳)
-	۹۴	بدون پاسخ
۱۰۰	۴۰۰	جمع

دین‌داری باطنی از ترکیب سه بعد اعتقادات، اخلاق و عبادت فردی به وجود می‌آید. همان‌طور که مشاهده می‌شود، دین‌داری باطنی ۴۷/۱ درصد (۱۴۴ نفر) پاسخگویان زیاد، ۴۳/۴ درصد (۱۳۳ نفر) متوسط و ۹/۵ درصد (۲۹ نفر) کم می‌باشد.

برای آگاهی از وزن و سهم هر نوع از دین‌داری‌های سه‌گانه در جمعیت آماری مورد مطالعه، به سطوح کم، متوسط و زیاد وزن داده و آن‌ها را به ترتیب در ۱، ۲ و ۳ ضرب می‌کنیم تا وزن واقعی هر نوع از دین‌داری‌ها مشخص شود. پس از جمع سطوح وزن داده‌شده، عدد به دست آمده را برحسب صد استاندارد کرده تا درصد هر نوع از دین‌داری‌ها در جمعیت آماری مشخص شود.

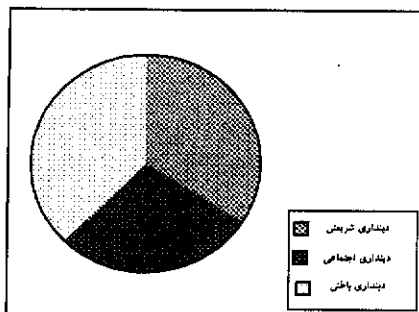
$$۱۹/۹ \times ۱ + ۴۸/۵ \times ۲ + ۳۱/۶ \times ۳ = ۲۱۱/۷ \quad \text{دین‌داری شریعتی:}$$

$$۳۷/۵ \times ۱ + ۴۷/۵ \times ۲ + ۱۵ \times ۳ = ۱۷۷/۵ \quad \text{دین‌داری اجتماعی:}$$

$$۹/۵ \times ۱ + ۴۳/۴ \times ۲ + ۴۷/۱ \times ۳ = ۲۳۷/۶ \quad \text{دین‌داری باطنی:}$$

با تبدیل امتیاز به دست آمده برای هر نوع از دین‌داری‌ها، به معیار صد، به درصدهای زیر دست یافته‌ایم:

نمودار شماره ۱: توزیع درصدی پاسخگویان به تفکیک نوع دین‌داری

نتیجه‌گیری

پس از جمع‌آوری داده‌ها و تجزیه و تحلیل آن‌ها نتایج زیر به دست آمد:

۱- میزان پای‌بندی دانشجویان به ابعاد مختلف دین‌داری از واریانس قابل توجهی برخوردار است، به طوری که پاسخگویان در ابعاد اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی بیش‌ترین نمره و در عبادت جمعی، عبادت فردی (اعمال مستحبی) و دانش دینی کم‌ترین نمره را اخذ کردند. که این نتیجه‌ی به دست آمده، نتیجه‌گیری سراج‌زاده، غیاثوند و زارع را مبنی بر این‌که نمرات دین‌داری افراد در ابعاد مختلف دین‌داری متفاوت است، تأیید می‌کند. بعد اعتقادات در این تحقیق بالاترین نمره را بدست آورده است که این نتیجه‌ی موافق نتیجه‌ی سراج‌زاده، مرجایی، مهدوی و زارع است. متفاوت بودن نمرات دین‌داری در ابعاد مختلف دین‌داری نشانگر این است که، دین‌داری سنتی که متضمن پای‌بندی افراد به همه‌ی ابعاد دین‌داری است، در بین دانشجویان رو به سستی است و با توجه به شرایط ایجاد شده، پای‌بندی به برخی از ابعاد دین‌داری زیاد و به برخی دیگر کم می‌باشد.

۲- نتیجه‌ی دیگر تحقیق حاکی است، دین‌داری دانشجویان با ترکیب همه‌ی ابعاد و متغیرها، به سمت متوسط میل می‌کند، به طوری که دین‌داری ۴۵/۲۵ درصد از آن‌ها متوسط، ۴۱/۵ درصد کم و ۱۳/۲۵ درصد زیاد می‌باشد و در ابعاد اعتقادات، تکالیف فردی و اخلاق که جنبه‌ی خصوصی‌تری دارند، نمره‌ی دین‌داری بالاست، پس باید گفت که در عرصه‌ی خصوصی و فردی - هم‌چنان‌که برگر بیان می‌کند - دین حضور پررنگی دارد و نمی‌توان گفت که سکولاریسم اتفاق افتاده یا در حال اتفاق افتادن است، برگر معتقد است: جهانی که ما اکنون در آن زندگی می‌کنیم جهانی سکولار نیست؛ بلکه آکنده از احساسات مذهبی است و علت آن این است که عدم قطعیت در زندگی انسان‌ها برای‌شان غیرقابل تحمل می‌باشد (برگر، ۱۳۸۰: ۲۶) اما این امر در مورد ابعادی که جنبه‌ی اجتماعی دارند متفاوت است. برگر معتقد به وجود نوعی از سکولاریسم در جامعه‌ی جدید می‌باشد، وی معتقد است که در جامعه‌ی امروزی سکولاریسم اجتماعی اتفاق افتاده و با سکولاریسم فردی هنوز فاصله داریم. چنان‌که ملاحظه می‌شود، نمرات دین‌داری دانشجویان در تکالیف جمعی، عبادت جمعی، معاشرت، شعایر و مشارکت دینی که وجه اجتماعی غالب‌تری دارند، پایین می‌باشد.

۳- همان‌طور که بیش‌تر صاحب‌نظران اذعان دارند: دین‌داری دارای ابعاد مختلفی است که هر بعدی از آن به صورت ایده، فکر و اندیشه بوده و درونی است و این

ظرفیت و پتانسیل را دارد که به حالت فعلیت برسد، شرایط و زمینه‌ی اجتماعی لازم است تا کنشگرانی از آن تبعیت کنند و به تبع آن، وجه بیرونی و اجتماعی پیدا کند و در صورتی که دارای کارکرد اجتماعی شد، به نوعی از دین‌داری تبدیل می‌شود. بنابراین، هر چه میزان پای‌بندی افراد به ابعادی از دین‌داری بیش‌تر باشد وزن آن نوع دین‌داری بیش‌تر و حضور آن در جامعه پررنگ‌تر خواهد بود. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که سه نوع دین‌داری شریعتی، اجتماعی و باطنی در بین دانشجویان وجود دارد.

۴- نتیجه‌ی دیگر تحقیق حاکی از آن است که ۳۷/۹۱ درصد از دانشجویان به دین‌داری باطنی، ۳۳/۷۷ درصد به دین‌داری شریعتی و ۲۸/۳۲ درصد به دین‌داری اجتماعی گرایش دارند. فزونی نسبت دین‌داری باطنی - که از ترکیب ابعادی چون اعتقادات، اخلاق و عبادات فردی تشکیل شده - در مقایسه با سایر انواع دین‌داری، دلیل بر آن است که دین‌داری در بین دانشجویان به سمت فردی شدن میل می‌کند و این امر با نظریه‌ی پارسونز مبنی بر خصوصی شدن دین موافق است.

منابع فارسی :

کتاب

- ۱- آرون، ریمون (۱۳۷۰)؛ *مراحل اساسی اندیشه در جامعه‌شناسی*، ترجمه‌ی باقر پرهام، تهران: انتشارات آموزش انقلاب اسلامی.
- ۲- برگر، پیتر (۱۳۸۰)؛ *افول سکولاریسم*، ترجمه‌ی افشار امیری، تهران: نشر پنگان.
- ۳- دواس، دی ای (۱۳۸۱)؛ *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه‌ی هوشنگ نایی، تهران: نشر نی.
- ۴- دورکیم، امیل (۱۳۸۳)؛ *صور ابتدایی حیات دینی*، ترجمه‌ی باقر پرهام، تهران: نشر مرکز.
- ۵- رفیع‌پور، فرامرز (۱۳۷۸)؛ *کندوکاوها و پنداشته‌ها*، تهران: شرکت سهامی انتشار.
- ۶- ریتزر، جورج (۱۳۷۹)؛ *نظریه‌های جامعه‌شناسی در دوران معاصر*، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: انتشارات علمی.
- ۷- سراج‌زاده، حسین (۱۳۸۳)؛ *چالش‌های دین و مدرنیته*، تهران: انتشارات طرح نو.
- ۸- فروند، ژولین (۱۳۶۲)؛ *جامعه‌شناسی ماکس وبر*، ترجمه‌ی عبدالحسین نیک‌گهر، تهران: نشر نیکان.
- ۹- قاضی طباطبایی، محمود (۱۳۷۴)؛ *تکنیک‌های خاص تحقیق*، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور.
- ۱۰- کوزر، لونیس (۱۳۷۷)؛ *زندگی و اندیشه‌ی بزرگان جامعه‌شناسی*، ترجمه‌ی محسن ثلاثی، تهران: علمی.

- ۱۱- نصر، سیدحسین (۱۳۸۲)؛ *قلب اسلام*، ترجمه‌ی مصطفی شهرآیینی، تهران: انتشارات حقیقت.
 ۱۲- ویر، ماکس (۱۳۸۲)؛ *دین، قدرت، جامعه*، ترجمه‌ی احمد تدین، تهران: انتشارات هرمس.

مقاله

- ۱- بابایی، یحیی (۱۳۸۲)؛ جزوه آمار در علوم اجتماعی، تهران: دانشگاه تهران.
 ۲- دورکیم، امیل (۱۳۸۳)؛ «احساس مذهبی در عصر حاضر»، ترجمه‌ی سارا شریعتی مزینانی، *مجله‌ی انجمن جامعه‌شناسی ایران*، دوره‌ی پنجم، ش ۲، تابستان، ۲۰۱-۲۰۷.
 ۳- سراج‌زاده، سیدحسین (۱۳۸۰)؛ «بررسی تعریف عملیاتی دین‌داری در پژوهش‌های اجتماعی»، *نامه‌ی پژوهش - فصلنامه‌ی تحقیقات فرهنگی - مطالعات اجتماعی دین*، سال پنجم، ش ۲۰ و ۲۱، بهار و تابستان، ۱۵۹-۱۸۸.
 ۴- شجاعی‌زند، علیرضا، *مللی برای سنجش دین‌داری در ایران* (این مقاله فعلاً در جایی چاپ نشده و نویسنده‌ی مقاله شخصاً در اختیار من گذارده است).
 ۵- مرجایی، سیدهادی (۱۳۸۰)؛ بررسی اعتقادات دینی و جهت‌گیری سکولاریستی و بنیادگرایی در بین جوانان دانشگاهی، *نامه‌ی پژوهش - فصلنامه‌ی تحقیقات فرهنگی - مطالعات اجتماعی دین*، سال پنجم، ش ۲۰ و ۲۱، بهار و تابستان، ۲۳-۷۶.

پایان‌نامه

- ۱- زارع، مریم (۱۳۸۴)؛ *بررسی تغییر نگرش‌ها و رفتارهای دینی جوانان*، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده‌ی علوم اجتماعی.
 ۲- غیاثوند، احمد (۱۳۸۰)؛ *بررسی فرایند جامعه‌پذیری دینی جوانان*، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده‌ی علوم اجتماعی.
 ۳- مهدوی، مهدی (۱۳۸۳)؛ *بررسی وضعیت دین‌داری کاربران ایرانی اینترنت*، پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، دانشکده‌ی علوم اجتماعی.
 ۴- میرسنده‌ی، سیدمحمد (۱۳۸۳)؛ *مطالعه‌ی میزان و انواع دین‌داری دانشجویان*، پایان‌نامه‌ی دکتری، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده‌ی علوم انسانی.

منابع لاتین :

- 1- Dejong, Gordon & Faulkner (1979); "Dimensions of Religiosity Reconsidered: Evidence from a cross-cultural study", *Social Force*.
- 2- Funk, Richard. B. Willits, Frenk (1987); "College Attendance and Attitude Change, A Panel Study, 1970-81".
- 3- Glock, Charles & Rodney Stark (1965); *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally & Company.
- 4- Glock, Charles & Rodney Stark (1970); *Religion and Society in Tension*, Chicago: Rand McNally & Company.
- 5- Roof Wade Clark. (1979); "Concepts and Indicators of Religious Commitment: A Critical Review" In: Robert.